

Neitsyt Maria kirkon kuvana Faith and Order -asiakirjassa *The Church*

Kirkkojen maailmanneuvoston tuore asiakirja *The Church: Towards a Common Vision* kehottaa johdannossaan jäsenkirkkoja pohtimaan, missä määrin asiakirjan kirkko-oppi vastaa niiden omaa itseymmärrystä, miten se voisi hyödyttää kirkkojen välisiä yhteyspyrkimyksiä ja millaiseen uudistumiseen se kirkkoja haastaa.¹ Osallistuin kesäkuun 2013 alussa Leuvenin yliopistossa järjestettyyn ekumeeniseen seminaariin, jossa asiakirjaa käsiteltiin useasta näkökulmasta. Alustukset ja keskustelu osoittivat, että eri perinteiden edustajat kiinnittivät asiakirjan kirkko-oppiin huomiota eri tavoin. Itse kirjoitan luterilaisesta lähtökohdasta ja suomalaisesta kontekstista. Haluan toteuttaa asiakirjassa mainittua tehtävänäntoa kiinnittämällä huomiota siihen, mitä siinä sanotaan neitsyt Mariasta kirkon kuvana. Näkökulma tarjoaa kirkko-opillisen peilin, johon katsominen konkretisoi kirkon olemusta ja tehtäviä havainnollisesti. Myös ekumeeniset syyt perustelevat näkökulmaa: vaikka mariologia on ekumeenisesti haasteellista, voi Maria olla kirkoille myös mahdollisuus. Protestanttienkin on pohdittava ekklesiologiaansa tästä näkökulmasta; heikosti reflektoitu mariologia ei voi palvella ekumeniaa ja sen päämääriä. Tarkasteluni keskittyy asiakirjaan sen valmiissa muodossa, josta ei ole vielä juurikaan ilmestynyt tutkimuksia.²

MARIA KIRKON KUVANA

Asiakirjan mariologinen osuus (§ 15) on lyhyt, mutta kauniisti ja ekumeenisesti taiten kirjoitettu. Mariaan viitataan termillä *theotokos*, jumalansynnyttävä, ja hänet esitetään tärkeänä hahmona kristillisen elämän ja yhteisöjen ymmärtämisen kannalta. Mielenkiintoisesti muotoiltu ilmaus viittaa Marian enkelille antaman vastauksen (the response of Mary) olevan malli sekä kirkolle että yksityiselle kristitylle.³ Muo-

-
- 1 *The Church: Towards a Common Vision*. Faith and Order Paper 214. WCC Publications, 2013. Asiakirjan suomenos *Kirkko: yhteistä näkyä kohti* on julkaistu Suomen Ekumeenisen Neuvoston julkaisusarjassa kirkkohallituksen ulkoasiain osaston kustantamana. Asiakirjan on kääntänyt Minna Hietämäki ja julkaisun ovat toimittaneet Heikki Huttunen ja Tomi Karttunen.
 - 2 Asiakirjan aiemmista versioista *The Nature and Purpose of the Church: A Stage on the Way to a Common Statement* (1998) ja *The Nature and Mission of the Church: A Stage on the Way to a Common Statement* (2005) on ilmestynyt tutkimusta eri tahoilla, Suomessa esim. Elina Hellqvist, *The Church and its Boundaries: A Study of the Special Commission on Orthodox Participation in the World Council of Churches* (2011).
 - 3 ”The response of Mary, the Mother of God (*Theotokos*), to the angel’s message at the annunciation, ‘Let it be done with me according to your word’ (Luke 1:38), has been seen as a symbol of and model for the Church and the individual Christian.”

toilussa painottuu itse Marian ohella tai jopa hänen sijaansa se, mitä hän on tehnyt.

Eksegeettisesti ja teologianhistoriallisesti tarkkaa lukijaa muotoilu hieman askarruttaa. Vatikaanin toinen konsiili opetti Marian äitinä olevan kirkon kuva ja olemukseltaan kaikki muut luodut ylittävä henkilö.⁴ Pari vuotta myöhemmin Heikki Räisänen osoitti väitöskirjassaan *Die Mutter Jesu im Neuen Testament* (1969) Luukkaan esittävän Marian kristityn ihannekuvana. Johtaviin luterilaisiin teologeihin kuuluva Wolfhart Pannenberg on systemaattisen teologian kokonaisuutensa toisessa osassa hyödyntänyt Räisäsen varhaisia tuloksia. Ekumeenisesta avautumisesta huolimatta puhe äitikirjosta on katolisille ja ortodokseille kuitenkin protestantteja luontevampaa. Myös katolisen kirkon uudessa katekismuksessa Maria esitetään kirkon mallina.⁵ Ajatus kuuluu kiinteästi varsinkin bysanttilaiseen tapaan puhua kirkosta ja sillä on vahvat patristiset juuret. Esimerkiksi Milanon piispa Ambrosius opetti Luukas-kommentaarissaan Marian olevan kirkon *typus* eli arkkityyppi:

Olemme opiskelleet totuuksia ja oppineet neuvon: opiskelkaamme salaisuutta. Hän on Hyvä ja tahraton (*inmaculata*) morsian, neitsyt ja kirkon malli (*typus*), vaikkakin on naimisissa. Meidän tähtemme neitsyt hedelmöityi Hengestä, synnytti vailla valitusta.⁶

Ei ole tarpeen kerrata koko kirkkohistoriaa osoittamaan, että nimenomaan Marian vastauksen korostaminen kirkon mallina on kompromissi tilanteessa, jossa monet protestanttiset kirkot herkästi kokevat lähes millaisen mariologian tahansa liian korkeaksi siitä huolimatta, että varhaisessa kirkossa Mariaa arvostettiin merkittävästi. Katolinen mariaaninen maksimalismi samoin kuin ortodoksinenkaan kirkkokäsitys eivät ole helposti sovittavissa yhteen modernien protestanttisten positioiden kanssa.⁷ Tämä kaikki heijastuu siinä, että *The Church* on monilateraalisen työskentelyn tulos. Tapa, jolla asiakirjassa käsitellään inkarnaatiota, on valaiseva esimerkki. Vaikka kaikki kirkot opettavat Jumalan ihmiseksi syntymistä, opinkohta painottuu eri tavoin suhteessa niiden kirkko-oppeihin ja itseymmärrykseen. Tämä näkyy myös mariologiassa.

The Church -asiakirja nimittää Mariaa jumalansynnyttäjäksi, mutta painottaa enemmän tämän muita tekoja: Maria ottaa vastaan Jumalan Sanan, jakaa evankeliumin ilon Elisabetin kanssa, yrittää ymmärtää Jeesuksen elämänvaiheita ja puheita, on Poikansa luona ristin juurella ja tämän haudalla sekä odottaa Pyhää Henkeä helluntaina opetuslasten kanssa. Tällainen pelastushistoriallis-raamatullinen, tiettyjä tekoja ja tapahtumia painottava Maria-kuva on monien kirkkokuntien mahdollista hyväksyä. Näyttää siltä, että inkarnaation laajempaa pohtimista ei Marian yhteydessä ja kirkon olemuksen kannalta koettu asiakirjassa erityisen tarpeelliseksi, vaikka teema on siinä muuten keskeisesti esillä.⁸ Olisiko se nostanut esiin kysymyksiä, joista on vaikea päästä yhteisymmärrykseen? Historiallisesti ajatellenhan asiasta on olemassa konsensus. Efesoksen ekumeenista konsiilia (431) ei nähty tarpeelliseksi kerrata, mutta ei liioin teroittaakaan (siinäkin olisi riskinsä). Vaikka *theotokos*-maininta jää suhteellisen ohueksi linkiksi, se kuitenkin liittää asiakirjan pitkään ekumeenisen työskentelyn jatkumoon. Vaikka Efesoksen konsiilin agenda oli ennemminkin kristo- kuin mariologinen, sen lausumat ovat myös tässä suhteessa merkittäviä. Nykyisistä kirkoista kaikki eivät kuitenkaan tunnusta Efesoksen konsiilin auktoriteettia ja johtavista ekumeenikoista esimerkiksi Hans Küng on arvioinut sen perintöä kriittisesti.

The Church -asiakirjan tekoja painottava mariologia nostattaa myös joukon käytännöllisiä kysymyksiä, joihin kirkot voivat itseään suhteuttaa. Toimivatko ne kuin evankeliumien Maria? Iloitseeko kirkko siitä hyvästä uutisesta, jonka kantaja se on – vai meneekö energia suurelta osin sisäisiin kahnauksiin ja eri intressiryhmien voimainmittelöön? Onko neitsestä syntyminen kirkon viestinnän kannalta uhka vai mahdollisuus? Katsotaanko ristiinnaulittua turmiovallat voittaneena Herrana – vai nostattaako näky ennemminkin kysymyksiä brutaalista uhreja vaativasta Jumalasta ja vanhan liiton aikaisesta maailmankuvasta? Onko Pyhä Henki kirkolle Lohduttaja, Puolustaja ja armolahjojen jakaja – vai onko karismaattisuus sanan ja sakramenttien organisaatioille kiusallinen lieveilmiö, joka kuuluu Afrikkaan ja muualle niin sanotun kontekstuaalisen teologian maisemiin?

Tekojen ja Raamatun tapahtumien painotus antaa halukkaille mahdollisuuden provosoida kirkkokuvalle paljonkin. Toisaalta asiakirjasta näkyy, etteivät Marian olemukseen ja pelastushistorialliseen asemaan liittyvät kysymykset tarjoa ainakaan helpompaa tietä ykseyspyrkimyksille. Asiakirja painottaakin erityisesti Marian vastausta ja hänen toimiaan tiettyihin pelastushistoriallisiin tapahtumiin liittyen. Tällainen tekojen mariologia voi muodostaa kirkolle käytännöllisen peilin, joka kertoo millaiset asiat kuvastuvat sen elämässä ja korostuvat julkisessa keskustelussa. Onko kirkko kuin evankeliumien pelastushistoriallisesti orientoitunut Maria vai pyrkiikö se profiloitumaan painottaen enemmän esimerkiksi eettisiä kysymyksiä ja yhteiskunnallista arvokeskustelua? Opin ja etiikan yhdistämisen suhteen myös *The Church* -asiakirja näyttää olevan vaikeuksissa, ainakin mitä mariologiaan tulee.

MARIA JA MORAALI?

Asiakirja korostaa, että eettisillä ja yhteiskunnallisilla kysymyksillä on paikkansa kirkossa. Kysymyksiä käsittelevissä kohdissa (§ 61–66) Marialla ei näytä olevan minkäänlaista roolia. Hän toimii kirkon kuvana, kun puhe on pelastushistoriallisista asioista. Eettisissä kysymyksissä kirkon mariaaninen ulottuvuus häviää. Näin siitä huolimatta, että evankeliumeissa Marian hahmo liittyy moniin yhteisö- ja yksilöeettisiin kysymyksiin. Evankeliumitraditioita yhdistellen: Maria on muun ohella oman lapsensa oikeusmurhan todistaja; hän on tullut raskaaksi ennen avioliiton solmimista; majatalosta ei löytynyt raskaana olevalle paikkaa; lopulta hänen oli lähdettävä maanpakoonkin. Vaikka Maria lähtikin verollepanoa varten Betlehemiin, yhteiskuntajärjestyksen ja -rakenteiden tukeminen ei näytä olleen hänelle erityisen tärkeää. Jeesuksen äiti sanoo suoraan, että Jumala ruokkii nälkäiset ja lähettää rikkaat pois. Kiitoslaulusaan Maria julistaa, että Jumala on tehnyt hänelle ”suuria tekoja”, minkä lisäksi ”Hän on syössyt vallanpitäjät istuimiltaan ja korottanut alhaiset” (Luuk. 1:49, 52).

Tällaista taustaa vasten asiakirjan ilmaus, jonka mukaan ”moraalikysymyksiin liittyvillä jännitteillä” on aina ollut paikkansa kirkossa, on kovin lattea.⁹ Jos Maria todella on kirkon *typus*, silloin kirkko itse

on yhteiskunnallisten ja eettisten kysymysten seimi. Tai ehkä voisi sanoa kirkon olevan ruumis, johon kaikki epäoikeudenmukaisuus ja julmuus kouriintuntuvasti sattuu. Etiikka ei näin voi olla sille mikään oma ruumiinosansa. Arvojen ohella Maria-kirkko on ennen kaikkea arpien paikka, keskustelijan sijaan ennemminkin myötäkärnsijä. Kirkko ei vain puhu kärsimyksestä ja kärsivistä vaan se itse ruumiissaan kärsii eri puolilla maailmaa koko ajan. Asiakirjan viimeiset kappaleet (§ 64–66) ennen johtopäätöksiä viittaavat tällaiseen kirkkoon puhuessaan *martyriasta* – todistuksesta, joka kirkon täytyy olla valmis antamaan paljastaessaan maailman epäoikeudenmukaisuuksia ja edistäessään oikeutta, rauhaa ja luomakunnan hyvinvointia sekä ajaessaan köyhien ja sorrettujen asiaa vainojenkin uhalla.

Asiakirja liittää edellä sanotun toiminnan kirkon profetalliseen (pääosin miehiseen) perinteeseen. Onko Maria arvokeskustelijana ehkä liian pelottava peilikuva kirkoille? Jospa Maria patistaa niitä omaksumaan kasvat, jollaiset vain lapsiaan itkevällä

-
- 4 *Lumen Gentium* (1964) § 53–54, 64–65. Kirkolliskokouksen ei ollut tarkoitus antaa täyttä selitystä Mariasta vaan luonnehtia tiettyjä häneen liittyviä seikkoja. Itse asiassa oli täpärän äänestyksen tulos, ettei Mariasta laadittu kokonaan omaa dokumenttia, vaan häntä käsiteltiin osana kirkko-opillista konstituutiota.
 - 5 *Catechismus Catholicae Ecclesiae* § 967–969, 973.
 - 6 Ambrosius, *Expositio in Evangelium secundum Lucam* 2.6–7 (suom. JS).
 - 7 George Lindbeckin teos *The Nature of Doctrine* (1984) tarjoaa muiden kirkkokuntien edustajille hyödyllisiä työkaluja katolisen mariologian ymmärtämiseen. Leuvenin seminaarimme alustuksista muutama käsittelee ortodoksisista kirkkoista. *The Church* -asiakirjasta todettiin, ettei se ole ortodoksisen opetuksen vastainen, mutta ei oikein sen mukainenkaan. Yksi avainkysymys on yleismaailmallisen ja paikalliskirkkojen suhde. ”Sanan kirkosta” puhuminen ei ole ortodoksisesta näkökulmasta kovin tavallista vaan leimallisesti protestanttinen tai ainakin läntinen ilmaus. Ortodoksien on mahdollista hyväksyä se, mutta ilmaus saattaa olla heille yhtä luonteva kuin helluntaillaiselle puhe kirkosta äitinä. Protestanttien on hyvä tiedostaa oman perinteen sanaston erityisyydet.
 - 8 Esim. § 1: ”The dynamic history of God’s restoration of *koinonia* found its irreversible achievement in the incarnation and paschal mystery of Jesus Christ.” Ks. myös § 12 ja 14.
 - 9 Vrt. kuitenkin § 64: ”The world that ‘God so loved’ is scarred with problems and tragedies which cry out for the compassionate engagement of Christians.”

äidillä voi olla: Etiikka ei tällöin ole vain luonnollisen moraalilain ja pyhien kirjoitusten pohjalta tapahtuvaa tekojen ja motiivien järkipäristä erittelyä, jolla on ”oma paikkansa” äidin elämässä. Lastensa kärsimystä katsova, heijastava ja niihin osallistuva kirkko on kaukana mainosmaisten esitteiden kiitokuvamaisesta ”osallisuudesta”. Evankeliumien Marian etiikka asettaa kaikille kirkkoille vaikean haasteen. Vaikka kyse on ideaalista, ainakin protestantille tulee mieleen kysyä, missä määrin mikään instituutio voi omaksua sellaiset äidinkasvot kuin evankeliumit Jeesuksen äidille piirtävät.

Edellinen tuo jossain määrin mieleen vapautuksen teologian Maria-kuvaston, mikä saattaa olla yksi syy sille, ettei teemoja kehitelty asiakirjassa laajemmin. Ekumenia ankkuroituu näin ainakin epäsuorasti paitsi tiettyjen maanosien tilanteeseen, myös kansainväliseen politiikkaan. Ehkäpä tämä juuri alleviivaa sitä, että Maria on *virgo politica*, kantaaottava nainen, jolla on vallanpitäjille ja maailman voimakkailla viestinsä sanottavanaan. Tämäkin asettaa kirkkojen toiminnan ja kannanottojen riman korkealle. Evankelista Luukkaan naisia, köyhiä ja kärsiviä puolustava ote antaa Maria-kuvalle vahvan poliittisen ja yhteiskunnallisen sävyyksen.

MARIA MAHDOLLISUUTENA

Puhuminen neitsyt Mariasta leimataan helposti katoliseksi, ortodoksiseksi tai niiden ihannoinniksi. Protestanteilla (ainakaan ekumeenisesti orientoituneilla) ei kuitenkaan ole mahdollisuutta välttää mariologiaa, vaan siihen on otettava kantaa. Vaikka protestanttinen mariologia on usein joutunut lapsipuolen asemaan, on asialla hyvätkin puolensa. Suhteellisen refleктоimaton mariologia tarjoaa mahdollisuuden tutustua muiden kirkkojen opetukseen lähes puhtaalta pöydältä. Vaikka luterilaisilla on vielä matkaa Lourdesiin laulamaan Loreton litaniana, löytyy Lutherilta ja reformaation tunnustusteksteistä mariaanista ainesta, josta aloittaa. Myös Mikael Agricolan teksteihin tutustuminen osoittaa, että Maria ei kadonnut suomalaisesta teologiasta reformaatiossa vaan vasta myöhemmin.

Yksi ekumenian teoreettisista perusmalleista on nimeltään *typos*-ekumenia. Mallia on kehitellyt erityisesti kardinaali Willebrands ja sen perusidea

on, että eri kirkkokunnat muodostavat omanlaisiaan tyypoksia kuten katolinen, ortodoksinen, luterilainen ja niin edelleen. *The Church* -asiakirja ei edusta tällaista kommuunioiden kommuunio -mallia, mutta tavallaan edistää sen kaltaista ajattelua kysyessään, miten jäsenkirkot jäsentävät itsensä suhteessa asiakirjaan. Aika näyttää, olisiko asiakirjasta tällaisen kommuuniomallin peruskirjaksi. Toki se on jo nyt merkittävä lähentymisasiakirja ja samalla jatkumolla kuin vuonna 1982 hyväksytty BEM-dokumentti (*Baptism, Eucharist, and Ministry*, suom. *Kaste, ehtoollinen ja virka*). Tästäkin syystä asiakirjasta tulee käydä julkista keskustelua ja teologista arviointia.

Siinä missä katolista ja ortodoksista tyyposta voidaan leimallisesti pitää mariaanisina, toisin sanoen neitsyt Marian hahmolla on niissä keskeinen osa, rakentuvat protestanttiset perinteet enemmän sellaisten ilmausten kuten ”sanan kirkko” varaan. Näistä lähtökohdista on kuitenkin mahdollista löytää yhteistä. Mikäli Maria omaksuttaisiin voimakkaasti osaksi ekumeenisesta työskentelyä, millaista ykseyttä se palvelisi? Vahvimmin ehkäpä orgaanisen ykseyden mallia. Clemens Aleksandrialaisen sanoin:

Yksi on kaiken Isä, yksi on kaiken *logos* ja yksi on myös Pyhä Henki, joka on kaikille sama. Yksi on myös neitsyt äiti – kutsunkin häntä mielelläni kirkoksi. – – Samanaikaisesti hän on sekä neitsyt että äiti: neitsyenä turmeltumaton, äitinä täynnä rakkautta.¹⁰

Katolisen kirkon nykyinen katekismus lainaa tätä Clemensin mainintaa kirkko-opin yhteydessä.¹¹ Ortodokseja lukuun ottamatta muiden kirkkojen näkökulmasta tällainen yhden äidin malli ei yleensä ole yhtä houkutteleva, eikä *The Church* -asiakirjakaan vihjaa tällaiseen suuntaan. Maria on siinä malli, ei päämäärä. Oma kysymyksensä onkin, missä määrin muut kuin katoliset ja ortodoksit haluaisivat kehittää kirkko- tai seurakuntaoppiaan tähän suuntaan. On mahdollista, että *The Church* -asiakirjan muotoilut avaisivat ovia tähän suuntaan, mutta on selvää, että tällaiset muutokset eivät tapahdu nopeasti (jos ollenkaan).

Historiallisesti reformaatio anekiistoinen jollain tapaa katkaisi Mariasta käytyä keskustelua. Reformaation tunnustuksista kuitenkin näkyy, ettei

Maria tuolloin ollut keskeinen kiistakysymys reformaation osapuolille. Häntä käsitellään verrattain harvoin ja monet häneen liittyvät erimielisyydet on syytä nähdä silloisen läntisen kirkon sisäisenä keskusteluna.¹² Vaikka Trenton konsiili teki joitain mariologisia linjauksia, ne eivät sisältäneet uusia avauksia tai liittyneet erityisesti reformaation tapahtumiin. Esimerkiksi maculistien ja immaculistien kiista oli lähinnä dominikaanien ja fransiskaanien välinen. Yksi asia johti kuitenkin toiseen, ja Marian asema muodostui katolisista ja protestantteja – jossain määrin myös katolisista ja ortodokseja – erottavaksi tekijäksi. Augsburgin tunnustuksen alun positiiviset artiklat eivät Mariaa juuri mainitse, lopun kieltoja ja kumouksia sisältävät lausumat sen sijaan puuttuvat joihinkin seikkoihin. Yksi keskeinen erimielisyys koski esimerkiksi pyhien avuksihuutamista (*invocatio sanctorum*).¹³ 1500-luvun jälkeen läntinen mariologia on jakautunut maksimalistiseen ja minimalistiseen suuntaukseen, mikä konkretisoituu monin tavoin eri seurakuntien elämässä ympäri maailmaa. Luterilaisten on kuitenkin syytä olla tietoisia, että mariologisesti maltillisten teologioiden kuten Tuomas Akvinolaisen ja Bernard Clairvauxlaisen kirjoituksista voisi löytyä hyviä keskustelunavauksia, ja että kaikki katoliset teologit eivät suinkaan ole Johannes Duns Scotuksen tai Louis de Montfortin kaltaisia maksimalisteja.

Virsilaulu muodostui luterilaisuudelle tärkeäksi käytännöksi, mutta Maria ei muutamia poikkeuksia lukuun ottamatta ole löytänyt tietään Suomen evankelis-luterilaisen kirkon nykyiseen virsikirjaan. Katolisessa hymniperinteessä ja ortodoksisessa kirkkolaulussa hän sen sijaan on vahvasti esillä. Virsikirjan Maria-osaston laajentaminen voisi palvella ekumeenisia päämääriä ja tuoda samalla luterilaiseen jumalanpalveluselämään uudistusta. Voisiko seurakuntakin joskus laulaa Ave Marian suomeksi sen sijaan, että kuoro tai kanttori esittävät sen joko instrumentaalisesti tai latinaksi? Kansankielisyys ja osallistuminen ovat kuitenkin olleet tärkeitä luterilaisia periaatteita. Nykyisessä evankelis-luterilaisen kirkon kirkkokäsikirjassa Luukkaan evankeliumin jakeet ”Ole tervehditty, Maria, sinä armon saanut! Herra kanssasi!” (1:28) sekä ”Siunattu olet sinä, naisista siunatuin, ja siunattu sinun kohtusi hedel-

mä!” (1:42) muodostavat Marian ilmestyspäivän hallelujasäkeen.

Maria on vaikea kysymys sekä kirkkojen sisäisesti että niiden yhteisesti työstettäväksi. Aihetta on kuitenkin käsitelty esimerkiksi luterilais-katolisissa neuvotteluissa 1990-luvulla. Keskustelujen jatkumiselle on yhä tilausta. Katolisen opetuksen tapa painottaa Marian ainutlaatuista roolia Jumalan pelastussuunnitelman toteutumisessa vaatii muilta kirkkoilta huolellista paneutumista. Ortodoksinen tapa sanoa Jumalan tulleen ihmiseksi, jotta ihminen jumalallistuisi on sekin vaikea pala perisyntiä ja forensista vanhurskauttamista painottaville kirkkoille. Toisaalta pelkän Marian vastauksen painottaminen voi johtaa subjektivismiin, josta seuraa lisäongelmia erityisesti, jos Jumalan armovalinnan sijaan painotus on enemmän ihmisen omassa aktiivisuudessa ja henkilökohtaisissa kyvyissä.

Ekumeeniselta kannalta on kuitenkin muistettava, että vaikeimmista kysymyksistä nousevat myös suurimmat mahdollisuudet. Vaikka Maria kirkon kuvana ei syvällisesti läpäisekään *The Church* -asiakirjaa, on mariaanisuus sen myötä ilmestynyt keskustelunaiheeksi tahoille, joille se on tähän mennessä ollut kaukainen tai jopa olematon. Aika näyttää, millaiseen suuntaan dokumenttiin perustuvat keskustelut ja työskentelyt vievät niitä yhteisöjä, jotka ottavat sen haasteen vakavasti ja lähtevät peilaamaan ja pohtimaan omaa identiteettiään ekumeenisessa hengessä.

10 Clemens Aleksandrialainen, *Paedagogus* 1.6.42.1–2 (suom. JS).

11 *Catechismus Catholicae Ecclesiae* § 813.

12 *Augsburgin tunnustuksen puolustus* 21 toteaaakin: ”Eihän Luther ollut ensimmäinen, joka moitti yleisiä väärinkäytöksiä. Jo kauan ennen näitä aikoja ovat monet oppineet ja etevät miehet valitelleet messun väärinkäytöksiä, luostarilupauksiin luottamista, pyhienpalvonnan rahamarkkinoita sekä rippioipin sekavuutta, kun opin parannuksesta pitäisi olla kirkossa kaikkein kirkkaimpana ja selkeimpänä.”

13 *Augsburgin tunnustuksen puolustus* 21.